

Schlett István

MI A KONZERVATIVIZMUS MINT POLITIKAI POZÍCIÓ – ADOTT HELYEN, ADOTT IDŐBEN?

Ha a magyar történelem két utóbbi századában a politika szférájára vonatkoztatva teszünk fel a konzervatív hagyományra vonatkozó kérdést, nagy nehézségekbe ütközünk. A történelmi emlékezet, de a történettudomány is bizonytalan válaszokat ad nemcsak arra a kérdésre, hogy mi a konzervativizmus, de arra is, hogy kik voltak és mit akartak a „konzervatívok”. Ami nem csoda, hiszen a konzervatív jelzőt olyan politikai irányzatok megnevezésére használják, amelyek közös tulajdonságai nehezen körvonalazhatók. Arról nem is beszélve, hogy e „konzervatívok” egyike-másika magát nem tartotta konzervatívnak, sőt éles politikai harcban állt olyanokkal, akiket konzervatívnak nevezett.

A történettudomány természetesen szembesül a „konzervativizmusok” különbözőségének problémájával. Kérdés ugyanakkor, hogy a megkülönböztetés tartalmas módját találja-e meg, amikor ismételten az „új” jelzővel – vagy valamilyen más, például a „liberál-”, „szociál-” jelző hozzákapcsolásával – különbözteti meg az egyik „konzervativizmust” a másiktól. Így „új” konzervativizmusnak nevezi azt az irányzatot, amely a 19. század harmincas–negyvenes éveiben formálódik, megkülönböztetve a „régit” – a harmincas évek előtt keletkezett, de a politikai palettán még jelen lévő – konzervativizmustól, majd ismételten „új konzervativizmusról” beszél a 19. század kilencvenes éveiben formálódó új szellemi–politikai irányzatok, az „agrárizmus” és a politikai katolicizmus kapcsán, megkülönböztetve a „régitől”. A 20. század első, majd a második, harmadik évtizede politikai tagoltságának leírása kapcsán újabb jelzőt keres a „konzervativizmus” mellé. A „liberálist” találja meg, hogy érzékeltesse: a Tisza István vagy a Bethlen István féle „konzervativizmus” mégiscsak különbözik más, velük szemben álló konzervativizmusoktól. (Itt jegyezzük meg, hogy az 1945 utáni, a rendszerváltásig tartó periódus idején e nyelvi nehézségek nem vetődtek fel. A „konzervatív” helyébe – szinonimaként értelmezve – a „reakciós”, az „ellenforradalmi”, nemegyszer a „fasiszta” lépett, a „haladó” vagy egyszerűen a „kommunista” ellenfogalmaként. A „konzervatív” ebben a szóhasználatban természetesen elveszítette azon jelentését, ami például a „liberálistól” különítette el e politikai pozíciót; a „reakciós”, az „ellenforradalmi”, a „fasiszta” egyaránt magában foglalta a „liberálist” és a „konzervatívot”.)

A történettudomány szóhasználata szerint is többfajta konzervativizmus létezik tehát. Van „régit” és „új” a 19. század harmincas–negyvenes éveiben, van „új” – és ha „új” van, értelemszerűen kell legyen „régit” is – a 19–20. század fordulóján, van „liberál-, illetve szociál-konzervativizmus” az I. világháborút megelőző évtizedben, illetve a 20. század húszas–harmincas éveiben – és ha van ilyen, értelemszerűen létezik olyan konzervativizmus is, amelyik nem „liberál-” illetve „szociál-”. De mi különbözteti meg az egyiket a másiktól, illetve – és ez látszik a nehezebb kérdésnek – mi

az, ami mégis egy kategória alá rendezi a különbözőket, elválasztva eme pártcsoportot más pártcsaládoktól?

Mi tehát a konzervativizmus mint politikai pozíció leírására alkalmazható szakszó? Milyen tulajdonságok megléte illetve hiánya alapján nevezhetünk konzervatívnak egy pártot? Mikor „jogos” és mikor „jogtalan”, mikor értelmező erejű a konzervatív jelző egy-egy politikai irányzat meghatározása, elkülönítése, megnevezése a *politikai tagoltság leírása* során? Mi az, ami elválasztotta e pártokat más, mondjuk a „liberális” vagy a „szocialista” pártoktól? De akár ekként is feltehetjük a kérdést: használható-e egyáltalán ez a szó – és persze ellenfogalmi – a politikai irányzatok, politikai pozíciók leírására, összekapcsolására és elkülönítésére a változó időben?

A továbbiakban e kérdés megválaszolásához szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni, ismételten hangsúlyozva, hogy a 19–20. század magyar politikai gondolkodásának történeti áttekintésében a „konzervativizmust” a politika és a politikai gondolkodás jelenségeként, nem pedig a politikai filozófia – netán pszichológia – kategóriájaként fogom vizsgálni. Kísérletet sem teszek a „mi a konzervativizmus általában?” kérdésének megválaszolására; a fogalmat a mindenkori magyar politikai tagoltság egyik elemét alkotó politikai irányzatának megkülönböztető jellegzetességeként törekszem megragadni és értelmezni. Azon jegyek megmutatására törekszem, amelyek az adott politikai pártot, irányzatot elkülönítették riválisaitól. Azaz: a konkrét, az adott politikai térben valóságosan létező, politikai irányzatként tevékenykedő „konzervativizmusokat” kísérlem meg leírni, abból kiindulva, hogy az egyes korszakokban milyen program, milyen pártpolitikai tevékenység, milyen politikai törekvés jelent meg „konzervatívként” a politikai diskurzusból, akár mint *önmeghatározás*, akár mint *stigmatizáció*, akár mint a politikai tagoltság leírása során a pártok, irányzatok, pozíciók *megkülönböztetését* szolgáló megnevezés. Miként Koselleck mondaná: „ellenfogalomként” értelmezem tehát a politikai nyelvben használatos „konzervatívot”, és nem szándékozom megítélni, hogy jogosan vagy jogtalanul használták-e a jelzőt a korabeli politikusok, illetve az utókor.

Az általam választott megközelítési mód tehát nem az „igazi” konzervativizmus definíciójára épül, és nem is vezet el a megfogalmazásához. A politikai gondolkodás történetét vizsgáló politológusként egyszerűen nincs válaszom arra a kérdésre, hogy mi, illetve milyen természetű tulajdonságok által meghatározott elemekből tevődik össze a konzervativizmus tértől és időtől függetlenül létező „lényege”. Vizsgálódásom nem a konzervativizmusra irányul. És nemcsak azért nem, mert nem tudok megnyugtató választ adni magamnak erre a kérdésre – éppen úgy egyébként, mint a mi az „igazi” liberalizmus, mi az „igazi” szocializmus kérdésére –, hanem azért sem, mert az általam kutatott probléma, a politikai cselekvés egyik szerkezeti elemeként felfogott, a politikai gyakorlatban megjelenő gondolati tevékenységként értelmezett *politikai gondolkodás* mi-lébenlétének és történetének vizsgálatához nem is szükséges egy ilyen definíció. Hiszen e vizsgálati módszer alapfeltevése éppen az, hogy a történelem mint folyamat *korszakokból* áll, amelyeket – többek között – meghatároz az is, hogy a politikai gondolkodás történetének melyik *paradigmáján* belül zajlik a politikai gondolkodás, milyen témákról, milyen tudáskészlet alapján és milyen nyelven folyik a politikai diskurzus. Továbbá azt is

feltételezem, hogy a politikai cselekvés – és ekként a politikai gondolkodás – helyhez kötött tevékenység, hiszen egy-egy politikai pozíció nemcsak politikai eszmékből, értékvalaszításokból, hanem a politikai helyzetből, problémákból is következik, amelyeket a politikai cselekvés tartalmát meghatározó politikai keretek, az adott állam, ország politikai rendszere alakítanak ki.

Egy ilyen típusú vizsgálat értelemszerűen nem vezethet el a „politikai konzervativizmus” tértől és időtől független tartalmának meghatározásához. A politikai tagoltság változásainak értelmezéséhez, leírásához azonban talán segítséget nyújthat; azáltal például, hogy nem kényszerít rá a történeti megismerésre egy olyan fogalmi rendszert, amelynek érvényessége csupán egy-egy korszakra, egy-egy konkrét szituációra vonatkoztatva mutatható ki.¹

E nézőpont és módszer alapján a megválaszolandó kérdés így hangzik: mi a konzervativizmus az adott politikai térben (adott helyen, adott időben) mint politikai irányzat, mint gondolkodásmód, politikai stílus, módszer, attitűd, illetve mint program, cél, eljárás, eszközhasználat, egyszóval: *mint politikai pozíció?*

Az ekként körülhatárolt probléma a fogalomhasználat vizsgálatának három dimenzióját jelöli ki: 1) mint *önmeghatározás* (kik vagyunk, mit akarunk mi, a konzervatívok); 2) mint *ellenségkép*, mint *stigmatizáció* (kik, és mit akarnak ők, a konzervatívok); 3) mint *a politikai tagoltság leírására szolgáló megnevezés* (kik voltak, mit akartak, hogyan cselekedtek – esetleg: kik most, mit akarnak, hogyan cselekednek – azok, akik a politikai tagoltság többi szereplőjéhez – liberálisok, szocialisták, kommunisták, fasiszták, „progresszívek”, „reakciósök”, „keresztények”, „nemzetiek”, „fajvédők”, „népiek”, „urbánusok”, netán „reformerek”, „populisták” stb. – képest más politikai pozíciót képviselnek).

Lássuk tehát – természetesen csak jelzésszerűen – a 19–20. században létezett „magyar” konzervativizmusokat.

1. Első példánkat a 19. század harmincas éveinek legelejéről vesszük. 1830-ban adta ki Széchenyi István a *Hitel* című munkáját, amelyet a korabeli közvélemény is, az utókor is a liberális mozgalom magyarországi nyitányának tekint. A terjedelmes könyvre csakhamar terjedelmes válasz született: 1831-ben jelent meg a rendi ellenzék egyik vezérének, a nagyműveltségű Desseffy Józsefnek *Hitel*-kritikája, a *Taglalat*.

A bíráló a „feudális szisztéma” egészét megtámadó liberalizmus ellen irányul, kritika alá véve társadalom- és történelemszemléletét, antropológiáját, politika- és jogfelfogását, jövőképét, és persze a társadalmi, gazdasági és politikai változásokat ajánló reformjavaslatainak döntő többségét. Desseffy nem a változatlan mellett érvel. Maga mondja: „én is azok közül vagyok, kik [...] több fogyatkozást, több hibákat látnak, több javításokat kívánnak”. És valóban, „javítások” sorát ajánlja. A „felvilágosult rendiség” gondolatmenetét követve a 18. század kilencvenes éveiben megszületett reformjavasla-

¹ A politikai gondolkodás-történet módszertanára vonatkozó elképzeléseim részletes kifejtéséhez lásd SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, I., Rejtjel, Budapest, 2004, Bevezetés. [A főszövegbeni, zárójeles oldalszám-utalások erre a könyvre vonatkoznak.]

tokat eleveníti föl, beleértve a parasztek országgyűlési képviselőit, a jobbágyi terhek megváltásának lehetőségét stb.

Azonban szembeszáll a liberális Széchenyi rendszerkritikájával és rendszerváltoztató javaslatával; csak „az ország szisztémájának akár elrontása, akár gyengítése nélkül” végrehajtható reformokat tart lehetségesnek. Konzerválni is akar tehát: magát a *szisztémát*. A fogalmat is használva írja például: csak az „ősök, a jelen élők és az utódok” egységét alkotó „famiák konservatója” tarthatja fenn a nemzetet, védheti meg az ország rendjét egyfelől a népnek a királyi széket fenyegető „zendülései”, másfelől az államhatalomnak a népet fenyegető „sarcoltathatása” ellen.

A több szempontból is sajátos helyzetben lévő, Szekfü által a „túlrett rendiség” eszmei alapzatán állónak nevezett rendi „konzervativizmus” tehát két irányban is meghatározza politikai pozícióját. Egyfelől a nemzeti függetlenség és az alkotmányosság követelését programjába ugyancsak felvevő – de természetesen átértelmező – liberális mozgalom, másfelől az „idegen”, antinacionalista, birodalmi és ugyanakkor az alkotmányosság minden formájával szemben álló „udvari párt” abszolútizmusa ellen. Ez a „konzervativizmus” tehát nemcsak a liberalizmus, hanem az abszolútizmus és az „idegen”, a „künnlakó” uralkodó ellenében is pozicionálja magát, jelezve, hogy az „udvar” és az „ország”, a birodalom és a náción szembesállása nem szűnt meg, az „ország pártja” változatlanul szemben áll az „udvar pártjával”. Fogalmazhatunk így is: ez a „konzervativizmus” élesen elkülöníti magát egy másik, az aulikus „konzervativizmustól”, amelyet éppen úgy „radikálisnak” és „rendszerellenesnek” tekint, mint a liberalizmust. A rendi nacionalizmus konzervativizmusa nem a „trón, a kard és az oltár” egységéről, hanem éppen ellenkezőleg: osztott hatalomról, a törvények uralmáról, autonómiáról, szabadságjogokról és effélékről beszél, csak *másként*, mint a liberálisok. E fogalmak tartalmát a rendiség paradigmájának megfelelően határozza meg és fordítja szembe mind az „udvari párttal”, mind a liberális mozgalommal.

A politikai tagoltság háromosztatóságát a liberálisok is érzékelik. Széchenyi már politikai szerepvállalásának kezdetén két, egymással éppen harcban álló „párt”, a „támadó” (azaz az udvar) és a „védekező” (a rendi ellenzék) ellenében határozza meg saját pozícióját. „Az udvari párttal máris összeveszttem – írja naplójába 1827-ben –, most következnék honfitársaim.”

1836-ban a liberális ifj. Balogh János is három pártról beszél: „egyik minden honfitársnak, másik kirekesztőleg csak a nemesi kiváltságúaknak, 3-ik a két első rövidségével, csak a kormánynak s oligarchiának szolgál.” Kétfajta konzervativizmust különböztet meg tehát ő is, mint amely szemben áll a „a minden honfitárs” pártjaként definiált liberális párttal. (450)

2. Ugyanennek az évtizednek a végén egy újabb „konzervativizmus” is megjelenik a magyar politikai gondolkodásban, a „fiatal konzervatívok” álláspontja, amelyet ők maguk a „fontolva haladás” pozíciójaként határoznák meg, liberális ellenfeleik viszont „szabadság-ellenesnek” neveznek, vagy nemes egyszerűséggel – miként Kossuth teszi a haladás-, a szabadság- és a nemzetellenességet összefoglalva – „pecsovicsként” bélyegeznék meg.

Mi talán egy harmadik út megtalálására irányuló kísérletnek nevezhetjük, amely – ezen irányzat vezető személyisége, Dessewffy Aurél szóhasználatát követve – a „józan haladás” lehetőségét keresik egyfelől az abszolutizmus elveit követő „udvari párt”, másfelől a liberális „mozgalmi párt” egyre fenyegetőbb konfliktusából következő forradalom és ellenforradalom alternatívájaként. Ez a „konzervativizmus” a „közép”, a „közvetítés” politikája kíván lenni, amely megteremti a „jó rend” és a „szabadság” szövetségét. Miként egyik publicisztikájában írja: „minden lehetséges haladásink közt legsürgetőbb a jó rendnek haladása, mint szövetségese, nem ellentéte a szabadságnak”. És kijelenti: azért lépett az „újságírói térre” – tehát a politikai nyilvánosság színterére –, hogy ezen elvet a közvélemény legalább egy részében elfogadtassa. Másként fogalmazva: egy új – immáron a negyedik – párt létrehozására tesz kísérletet.

Szövegeit olvasva, politikai tevékenységét vizsgálva egyértelműnek látszik, hogy esetében nem csupán frázisról van szó. Magát ugyan „kormányemberként” határozza meg, ám a szónak abban az értelmében, hogy elitél „minden működést, minden elvet, melyek törvényes és hathatós kormányzást lehetlenné tennének”. Ám elhatárolódik az „udvari párttól” és a „veszteglők”, az „alkotmányt petrificálni [megkövesíteni], a békés haladásunk kifejlésének kerekeit megakasztani” akarók pártjától is (633–634). S miközben bírálja a „mozgalmi párt” radikalizmusát, összefogást ajánl a mérsékelt liberálisoknak, jelezve azonban a pozícióik közötti különbséget is. A meghivatkozott példa számára a korabeli angol párttagoltság, ahol a toryk és a whigek versengenek a kormányzati hatalomért, ám az igazán mély ellentét nem közöttük, hanem a mérsékelték és a radikálisok között húzódik.

A minta más szempontból is Anglia. Az angol és francia fejlődés összehasonlításának eredményeként ad konkrét tartalmat a „fontolva haladás” programjának. A „túlságokat” követő Franciaország a negatív példa, hiszen egyik krízisből a másikba esik. Anglia a pozitív példa: politikai szerkezete miatt „a polgári szabadság s anyagi jólét, hatalom s dicsőség hallatlan fokára emelkedett”. A „magyar tory” e siker legfőbb okát abban látja, hogy Anglia „keresztül minden reformon, híven megőrizte a nemzeti bölcsesség, igazgató főelv gyanánt a fekvő birtok szentségét s befolyását (mellynek semmi köze a pénzarisztokrátiához) [...]. Külviszonyait nagyszerű tradíciók után nagyszerűen viszi, [...] szerencsésen átél megrázó crisiseket, folyton s biztosan gyarapodik, s a bámuló emberiségnek a rend és szabadság szövetségét lélekemelő látványban mutatja. A súlyerő, melly [...] az egyensúlyt ismét helyreállítja, s a mérleget a kényuraság s a demokratia felé billentéstől egyiránt megóvja, nem egyéb, mint a fekvő birtoknak túlnyomó befolyása.”

A „fontolva haladás” tehát az egyensúlyban tartott reform és a tradíció, feltétele pedig az egyensúlynak a whig (a mérsékelt liberális) és a tory (a mérsékelt konzervatív) pártok versengéséből és együttműködéséből következő fenntartása, a „kényúrság” és a demokrácia közötti középút megtalálása, és persze a mindezt lehetővé tevő „fekvő birtok” „túlnyomó befolyásának” biztosítása. A „magyar tory” tehát megkülönbözteti magát a „magyar whigtól”, ugyanakkor azonban ismer a két pártot összekötő közös tulajdonságot is: mindkettő szemben áll a „túlságokkal”, így az abszolutizmussal, az udvarpártisággal – illetve a radikalizmussal, a „vesztegléssel” vagy éppen a „rohanással”.

A „fontolva haladás” programja körül azonban nem szerveződött jelentős politikai mozgalom. A politikai tér sajátosságai következtében az 1846-ban formálisan megalakult Konzervatív Párt a „konzervatívok” különböző csoportjait egyesítette és képviselte. A kormányzat politikájával való azonosulás tompította a reformszándékot, s így voltaképpen az „udvar pártjaként” funkcionált. Kossuth – és a liberális ellenzék – nem minden ok nélkül látott e pártban a nemzeti és liberális ellenzékkel szemben álló, az „idegenszerű” és „abszolutista”, „haladás-ellenes” kormányzatot támogató politikai erőt. Az Ellenzéki Nyilatkozat azt is megmutatta, hogy a válasz sem a konzervatív–liberális törésvonal mentén született meg: az ellenzék mindenekelőtt az udvari párt ellenfeleként definiálva magát tett kísérletet a különböző motivációkból származó „ellenzékiségek” összefogására. Úgy látszik, hogy az a „közép”, amit előbb a „konzervatív” Dessewffy Aurél, majd a negyvenes évek közepétől a „liberális” Széchenyi keresett, ezen évek Magyarországon nem létezett.²

3. A következő példánk a 19. század ötvenes és hatvanas éveinek fordulójáról származik. Bemutatása ismét egy Dessewffy – de most Emil, aki József fia, Aurél fivére volt – szövegeire támaszkodik. Ha csak egyetlen szóval lehetne megkülönböztetni felfogását apja és testvére konzervativizmusától, akkor talán „radikális konzervativizmusnak” neveznénk.

Az újdonság azonban nem valamiféle érték váltásból, mondjuk a de Bonald-féle „ellenforradalmi” konzervativizmushoz való visszafordulásból, hanem a politikai szituációból következett. Dessewffy Emil ugyanúgy „középen” áll, mint fivére, csak éppen e „középet” most az Új Ausztria neoabszolutista, illetve Kossuth függetlenségi radikalizmusa között keresi. A „radikalizmus” a módszerre vonatkozik: a birodalmi és a nemzeti, a stabilitást és a haladás szempontjait egyesítő alkotmányosság létrehozásának érdekében „államcsínyt” javasol az uralkodónak.

A szituáció: a Habsburg-birodalom Itáliában elszenvedett súlyos veresége, a birodalom külső és belső helyzetének megrendülése. Dessewffy Emil a megalázó békekötésről értesülve saját állítása szerint két nap alatt foglalta írásba a birodalom államberendezkedésének gyökeres átalakítását célzó terjedelmes memorandumát.

A memorandum mintegy igazolta a rendőrminiszter korábbi gyanúját, hogy a „főnnálló rendszerre” nézve a konzervatív párt nagyobb veszélyt jelent a „vasmarokkal összezúzható” radikálisoknál, illetve az „álmódzó teoretikus alkotmánypártnál”, a liberálisoknál. És talán nemcsak „tekintélyük és sűrű, az egész birodalmat behálózó összeköttetések miatt” – miként Kempen vélte –, hanem azért is, mert kész programjuk volt. Meglátásuk szerint Ausztria a felbomlás előtt áll, s a birodalom megmentésének egyetlen esélyét a rendszerrel való „teljes és becsületes szakítás” politikája adhatja meg. „Teljes rendszerváltás, azaz átmenet az abszolutizmusról a történelmi alkotmányosságra az egész birodalomban” – ahogy ezt Dessewffy Emil megfogalmazta.

A „teljes rendszerváltás” nem az 1848 előtti állapotok visszaállítását jelentette, több szempontból sem. Az 1848-ban illetve utána végbement átalakulást tudomásul vette. Az

² Részletesebb bemutatását lásd *Uo.*, 622–663.

„anyagi felvirágzás akadályainak elhárításaként” elfogadta a jobbágyi viszonyok, a belső vámvonalak megszüntetését, tudomásul vette az alattvalók törvény előtti egyenlőségét, a vallás- és gondolatszabadságot, a közteherviselést stb. „Az egészen új és epochális országglási rendszer” terve egyfelől a birodalom kiterjedt autonómiával rendelkező országok alkotta föderációvá történő átalakítását, másfelől egy új típusú alkotmányos rendszer kiépítését tartalmazta. Egyik területen sem tartózkodott a radikális változtatásoktól. A magyar és a cseh királyságok újraszervezése esetében ugyan a történelmi jog jelentette számára a kiindulópontot, de más esetekben nem ragaszkodott ehhez. A kormányzati hatékonyság szempontjait követve néhány új, történelmileg soha nem létezett „ország” megszervezését tanácsolja az osztrák birodalom egyéb tartományaiból.

Javasataival nemcsak az Új Ausztria „rémálmával” fordul szembe, hanem a magyar liberalizmus elképzeléseivel is. A rend és a haladás, a nagy hatalmi lét és a nemzeti szabadság együttes megvalósítását a liberális alkotmányosságtól távol álló politikai rendszerben gondolta el, és a haladást is másként képzelte el, mint a reformkori illetve a korabeli liberálisok. A Dessewffy által megtervezett alkotmányos berendezkedés nem parlamentáris rendszer a liberális felfogás értelmében. Az általa javasolt birodalmi kormány, birodalmi parlament ellentmond a nemzeti önrendelkezés liberális felfogásának, a dinasztia széleskörű jogai, a „fekvő birtok” túlsúlyát biztosító, az arisztokrácia politikai befolyásának intézményi garanciái nyilvánvalóan szemben álltak a népképviselő elvével stb. De hát Dessewffy soha nem volt a liberalizmus híve, és programját nem csupán a neoabszolutizmus, hanem a liberalizmus ellen is irányozta. A „szükséges változások” kereteit – miként írja – az „igazi” konzervativizmus elvei alapján jelöli ki. Megőrizné a „történelmi alkotmányt”, és csak „olynevelű fejlesztését és bővítését” tartja lehetségesnek, „aminőt az idők körülményei parancsolnak”. Olyanokat tehát, amelyek alkalmasak arra, hogy védelmet adjanak a „merev konzervativizmussal” és a „hebehurgya szabadelvűséggel” szemben. A „helyesen felfogott konzervativizmus” kell adja a mércét: „nem restaurálni túlhaladott előjogokat, de megővni azon befolyást, mely a conservatív elemeket, különösen a nagy földbirtokot megilleti, tehát nem adni engedményeket a theoretikus szabadelvűségnek, és nem nyitni tért a demagógiának”. Láttuk: tervezete valóban nem tett engedményt sem a nemzeti, sem a társadalmi „demagógiának”.

Említettük már: az eszközválasztás radikális volt. Államcsínyt javasol a felülről megkezdett, de kudarcba fulladt, illetve egy lehetséges, alulról indított forradalom ellen.

E tervezetből valójában kevés valósult meg. Az uralkodó előbb túl radikálisnak találta a változtatást, később pedig partnert nem talált hozzá. A magyar liberálisok sem fogadták el a konzervatívok egyesülési ajánlatát. A „középre” – valójában a senki földjére – szorult konzervatívok nem gyakorolhattak döntő befolyást az eseményekre. Erőfeszítéseik ellenére sem sikerült nemzeti egységet teremteni programjuk köré; a liberális párt legfeljebb taktikai együttműködésre mutatott hajlandóságot a konzervatívokkal. Az 1861. évi, majd az 1865-ben összehívott képviselőházban a konzervatívok törpe minoritást alkottak, és végül be kellett olvadjanak a liberálisok által dominált nemzeti egységbe. A kiegyezés tehát nem a konzervatívok javaslata alapján történt meg. A neoabszolutista birodalom nem föderációvá, hanem „dualizmussá”, két állam szövetségévé ala-

kult át; a társadalmi-politikai folyamatokat pedig – ha tetszik – a „theoretikus szabadelvűség” dominálta évtizedeken át.³

4. Negyedik példánk az 1870-es évek közepéről származik, és a kormányzati pozícióba került, mérsékelt és nemzeti liberalizmus első jelentősebb politikai-kormányzati válságához, a politikai tagoltság részleges átalakulásához kapcsolódik. Az eddigiekhez képest érdekessége lehet az is, hogy ebben az esetben nem egy Dessewffy – és nem is a régi nagybirtokos családok körébe tartozó személy –, hanem – ha lehet így fogalmazni – egy politikai szakértő, netán egy politológus vállalja magára az ideológiateremtés, a programalkotás terhét. További újdonság, hogy a „magyar konzervativizmus” meghirdetőjeként olyanvalaki jelentkezik, aki három évvel korábban még a szabadságról jelentet meg egy terjedelmes – és színvonalas – értekezést, és két évvel korábban írt tanulmányában lelkesen tesz hitet Deák és a deáki alkotás – a kiegyezés, a liberális alkotmányosság elveinek megfelelő magyar állam kiépítése – mellett.⁴ Természetesen Asbóth Jánosról és a *Magyar conservatív politica* című politikai röpiratról van szó.

Úgy véljük, ezen konzervativizmus tartalmi jegyeinek meghatározásához is a kontextus megértésén keresztül juthatunk el. A konzervatív zászlóbontást, a programadást ugyanazok a változások motiválták, amelyek az újradefiniálás kényszerével szembesítették a magyar politika minden szereplőjét. A hetvenes évek elejének európai eseményei – köztük a német egység bismarcki útjának sikere, az 1873. évi gazdasági válság –, illetve a magyar gazdaságot súlyosan érintő kihívások, az államcsőd réme, a Deák-párt és a Deák-párti kormányok növekvő tehetetlensége politikai válsághoz vezettek. A válsághangulat olyanokra is hatást gyakorolt, mint az elkötelezetten liberális Eötvös vagy maga Deák Ferenc; legalábbis egy időre a liberalizmus problémamegoldó-képessége vált kérdésessé a liberálisok körében is.

Asbóth János 1875-ben konzervatívként definiálta magát és szándéka szerint egy konzervatív párt programját alkotta meg. Konzervatív párt azonban nem alakult. A röpirat címzettjei ugyanis felemás módon reagáltak. Tisza Kálmán Balközép-pártja a Deák-párt liberálisaival fuzionált, létrehozva a Szabadelvű Pártot. A volt Deák-párt „konzervatívjai” pedig – élükön Sennyey Pállal – a Szabadelvű Pártba ugyan nem léptek be, az önálló pártalakításra is rászánták magukat, ám – a politikai ellenfeleik, a liberálisok kaján biztatása ellenére – sem vállalták el a Konzervatív Párt nevet. Megelégedtek a „Jobboldali ellenzék” meghatározással; talán azért, mert – miként egyik ellenfelük fogalmazta volt – a kormány ellen intézett kritikájuk tartalma túlságosan is sovány volt egy „elvpárt” létesítéséhez.

Mi – némely történésszel szemben – nem akarjuk eldönteni, hogy Asbóth – és Sennyey – konzervatív volt-e valójában vagy sem. A bevezetőben is jeleztük, hogy kitérünk az „igazi” konzervativizmus mibenlétére irányuló kérdések elől. Azt szeretnénk

³ Részletesebb bemutatása SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, II., (megjelenés alatt).

⁴ ASBÓTH János: *A szabadság*, Ráth Mór kiadása, Pest, 1872; Uő.: *Három nemzedék*, 1873 (legújabb kiadása: Kortárs, Budapest, 2008).

bemutatni, hogy Asbóth maga mit értett konzervativizmuson, illetve – mert az önmeghatározásnak alighanem egyik legfontosabb elemét ez adja – mit értett liberalizmuson, amivel szemben saját pozícióját meghatározta. Úgy véljük, liberalizmus-kritikája elemzésével juthatunk el a „magyar konzervativizmus” tartalmának, jellegzetességeinek bemutatásához.

Feltűnő, hogy a liberalizmus mindig jelzős szerkezetekben jelenik meg kritikájában.

Nos, mi akkor a liberalizmus ellenfogalmaként megalkotott konzervativizmus? Mindenekelőtt gyakorlatias. De hát liberálisaként is gyakorlatias volt! Három évvel korábban is leszögezte: a „gyakorló politikus” liberálisaként sem lehet radikális politikai gyakorlatban. Feltéve a kérdést: „Mindazzal szemben, amit a szabadságról mondtam [...] vajon minő állást kell foglaljon a gyakorló politikus” – ekként válaszol: „Ugyanazt az állást, melyet a gyakorlat emberének átalán [értsd: általában] és mindenkor el kell foglalni szemben az elmélettel. [...] A jó elmélet mindig radikális; a jó gyakorlat mindig konzervatív.” A helyes politikának ekkor azt véli, amelynek elmélete liberális, és gyakorlata konzervatív – értve ez utóbbit az olyan gyakorlatot, amely a múlton alapul, organikusan következik belőle. A nem „konzervatív” – tehát hibás – gyakorlatot ekkor „radikálisnak” nevezi, olyannak, amely „nem a cselekvésnek, hanem az elmélkedésnek módszerével” cselekszik. Egyszóval: ekkor egy gyakorlatias liberalizmus mellett tör lándzsát; ugyanúgy, miként Deák is. Nem csoda, hogy ekkor Deák a példaképe, miként ezt az 1873-ban megjelentett *Három nemzedék* című tanulmányában leírja.

1875-ben a „gyakorlatias” politikát már „magyar konzervativizmusnak” nevezi, szembeállítva a liberalizmussal, amelynek jellegzetességeit ekkor így sorolja: doktriner, absztrakt, „gyámoltalan ideológok, lelketlen izgatók és hiu szájhősök által importált idegen eszméken” alapuló politika, amelynek eredménye az anarchia és az önkény, az egyéni szabadság és a valódi jogegyenlőség hiánya, hevenyészett elvtörvények, amelyek az életbe zűrzavart, destrukciót és keserű bajt okoznak stb. Ugyanakkor – hivatkozva 1872-es írására – a liberalizmust és a konzervativizmust mint két módszert különíti el egymástól, elismerve, hogy „mind a két iránynak [...] megvan időkhöz és viszonyokhoz mérten a maga természetes jogosultsága, hogy az ország viszonyai kívánhatnak bizonyos korban szabadelvű, máskor pedig konzervatív politikát”. Konzervativizmusának tartalmáról árulkodik az is, hogy mintáért Angliához, az angol torykhoz fordul; személy szerint Disraelire hivatkozik.

Asbóth liberalizmus-kritikája éles, azonban nem vezet el – hogy az ő szavát használjuk – egy „gyakorlatias” politikai alternatíva megfogalmazásához. A Sennyey-féle „Jobboldali ellenzék” nem véletlenül, és nem csupán a szóhoz tapadó negatív jelentéstartalma miatt nem veszi fel a „konzervatív” nevet. Konkrét követeléseik ugyanis nem húznak politikailag értelmezhető, határozott törésvonalat a „liberálisokkal” szemben, akik a parlamenti viták során nem is mulasztják el ismételt feltenni a kérdést: valójában miben is különbözik a „konzervatívok” álláspontja a Szabadelvű Párt álláspontjától és politikai gyakorlatától?

A liberális kormányzópárt tevékenységének „gyakorlatias” kritikája a politikai gyakorlatban nem bizonyult elégséges alapnak a politikai tagoltság átalakításához, és egy, a

Szabadelvű Párttal szemben politikai alternatívát képviselő konzervatív politikai álláspont megfogalmazásához. A „jobboldali ellenzék” nemcsak nevében nem vált „konzervatívvá” – azaz antiliberálissá –, hanem politikai gyakorlatában sem. Változó összetételű és változó tartalmú programmal rendelkező parlamenti pártként létezett, megkapva gonosz nyelvű ellenfeleitől a „habarék párt” nevet. Nem indokolatlanul. Hisz maga a pártvezér, Apponyi Albert írja emlékiratában, hogy konzervatív irányultságú próbálkozásaira nemcsak a magyar társadalom, hanem saját pártjának többsége is elutasítóan reagált, s így jutott el az „ellenzéki ösztön” hatására is oda, hogy a párt a közjogi törésvonal mentén határozza meg pozícióját.⁵

5. Ötödik példánk a századforduló éveiből származik, és egy olyan mozgalomhoz kapcsolódik, amely pártpolitikai értelemben nem szervezi meg önmagát. Az ún. „agráriusokról” beszélünk. A konzervativizmusok között való tárgyalását mégis lehetségesnek tartjuk; ha másért nem, azért, mert politikai ellenfeleik konzervatívként (értsd: feudális, klerikális) bélyegezték meg őket, illetve a történeti irodalom a konzervativizmus egy új megjelenési formájaként – tehát ismét „újkonzervatívként” –, a „szociál-konzervatívok” közé sorolva tárgyalja ezt az irányzatot.

Az agráriusok maguk saját pozíciójukat egyfelől az ágazati érdekek konfliktusai mentén határozzák meg, szemben a „merkantilizmussal” – azaz az ipari-pénzügyi érdekcsoportokkal. Másfelől a sajátosan értelmezett ideológiai törésvonalak mentén: „harmadik útként” a „manchesterizmussá züllött” liberalizmus és a forradalmi szociáldemokráciaként értelmezett szocializmus között. Az agrarizmus a „társadalmi harmónia” jelszavát állítja a társadalom felbomlásához vezető „rideg osztálypolitika” – értsd: az ipari tőke érdekeit szolgáló kapitalizmus – és egy másik „osztályuralom”, a szabadságot megsemmisítő, a haladást megfojtó, despotikus szocializmus ellenében. A kulturális törésvonalakat tekintve is a harmadik utat keresik a maradiság, a kulturálatlanság és a „gyökértelesség”, a nagyvárosokhoz kötött modernizmus, a „dekadencia” között.

Ha létezik egyáltalán politikai programjuk, az hangsúlyosan nem *pártprogram*. Vezető személyiségeik bő két évtizeden keresztül utasítják vissza a pártalapításra vonatkozó felhívásokat. Mondhatnánk: részben azért, mert többségük talál magának pártot a létező pártok között, s nem tartja szükségesnek egy új párt – agrárpárt, konzervatív párt stb. – létrehozását. Részben talán taktikai megfontolásokból – hatékonyabbnak találván a meglévő pártokra kifejtett nyomásgyakorlást a pártpolitikai tevékenységnél. De úgy tűnik, a legfontosabb ok társadalom- és politikafelfogásukból következik. Abból ugyanis, hogy a „társadalmi harmóniát” a társadalom, mindenekelőtt az agrárnépesség megszerzésével kívánják megteremteni. A „szervezett társadalom” programja viszont az elitpolitizálás határait átlépő szervezetek létrehozását jelenti. „Demokratikus”, amennyiben kiterjed a „politikai névtelenek” tömegeire, gazdasági célokat is magában foglal – példa lehet rá a szövetségi mozgalom –, kulturális feladatokat is magára vállal – népszerűvelés, iskolán kívüli oktatás, tudományos társaság, folyóirat-alapítás – és így tovább.

⁵ Részletesebben lásd SCHLETT: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, II.

E politikafelfogás nem illeszthető be a korszak elitista, honorácior-típusú pártpolitikájába. De különbözik a korszak új jelenségétől, a politika „totalizációját” magával hozó mozgalmi politizálástól is. Károlyi Sándor és köre a szociáldemokrácia által megtestesített tömegpolitika módszerét és eszközét, a mozgósítást, a tömegpártot is elveti. Saját szavaikkal szólva „pozitív alkotásokra” törekednek a „meddő politizálással” szemben: hitel- és fogyasztási szövetkezeteket létesítenek, szociálpolitikai intézkedéseket szorgalmaznak, szakmai tanfolyamokat indítanak – azaz: „organizálják a föld népét, az iparosok ezreit”.⁶

Amennyiben valóban konzervativizmusról van szó, bizonyosan nem illeszthető be a „konzervativizmusok” addigi sorába. És – talán – a későbbiek közé sem. Legfeljebb arról beszélhetünk, hogy e „konzervativizmus” néhány eleme be fog épülni a pártpolitikai értelemben konzervatívnak nevezhető olyan mozgalmak gondolatvilágába, mint a 20. század egyes agrárpártjai vagy a keresztényszocialista, kereszténydemokrata mozgalmak.

A korabeli politikai áramlatok részéről azonban ezt a „konzervativizmust” éles kritikák övezik. Nemcsak a szocialisták, a polgári radikálisok, nem is csupán a „merkantilisták”, hanem a „mérsékelt liberálisok” is „reakciósként”, a „feudalizmus”, esetenként a „klerikalizmus” képviselőiként utasítják el őket. Többek között Tisza István is. Több írásában bírálja a „reakciós dugárut” rejtő „demagógiájukat”, és éppúgy a liberalizmus – és a magyar nemzet – ellenségeként határozza meg az „agrárizmust”, mint a szocializmust, a radikalizmust.⁷

6. Hatodik példánk egy olyan konzervativizmus, amelynek képviselői magukat bizonyosan nem tartották konzervatívnak, sőt éppenséggel a konzervativizmus ellenfeleként léptek fel. És legádázabb ellenfelei sem konzervatívnak, hanem „nem progresszívnek”, „reakciósnak” „feudálisnak”, „junkernelnek” vagy – miként Ady tette volt e csoport meghatározó személyiségével – „vad geszti bolondnak” nevezték. Az utókor azonban mégis a konzervatívok közé sorolja; az önmeghatározás és az utólagos megítélés ellentmondását a „liberál” jelző hozzáillesztésével oldva fel. A „besorolást” ismét nem vitatjuk. Nézzük meg inkább, miféle „konzervativizmust” testesített meg Tisza István, ha tényleg konzervatív volt.

Szövegeit olvasva azonban elháríthatatlan a kérdés: a liberalizmuson vagy a konzervativizmuson belül keressük-e Tisza István helyét? A radikalizmus, a szocializmus, a „progresszió” elleni harca, a választójog kiterjesztésének ellenzése, a parlamentarizmus fenntartásáért folytatott küzdelme, az „osztálypolitizálás” – beleértve az agrárizmust –, a „felekezeti politizálás” – beleértve a politikai katolicizmust – elutasítása és effélék a konzervativizmusra utaló jegyek volnának? Aki nem akar „sötétbe ugrani”, a demokratikus jogok kiterjesztésében a fokozatossághoz ragaszkodik, aki meg akarja őrizni a parlament kitüntetett helyét a politikai rendszerben, aki fenn akarja tartani a stabilitás, a

⁶ Részletesebb bemutatása SCHLETT István: *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban. 1848–1906*, Kossuth, Budapest, 1987, 216–247.

⁷ Bővebben lásd SCHLETT: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, II.

biztonság feltételének tekintett dualista rendszert stb., az konzervatív lett volna a dualizmus korszakában?

De fordítsuk meg kérdéseink irányát. Ha Tisza István – és csoportja – konzervatív volt, akkor kik voltak a liberálisok 1867 után, és persze a 20. század első évtizedében? Legfőbb kritikusaik, a szocialisták, a polgári radikálisok – önmeghatározásuk, illetve ellenfeleik ábrázolása szerint – bizonyosan nem. Esetükben inkább az lehet a vizsgálendő kérdés, hogyan, mikor és mi által váltak a „progresszió” önmagukat szocialistaként definiáló élharcosai „liberálissá” az utókor számára. Mindannyian tudjuk, hogy nem olyan régen, és hogy a „liberális” szó jelentésének alapvető megváltozása révén változott meg besorolásuk. És persze azt is, hogy Tisza István is csak nemrég lett „konzervatívvá” azok számára is, akik e jelzőt stigmatizációként használják, és azok számára is, akik az őskeresés során jutottak vissza az „értékkonzervatívként” tisztelt Tisza Istvánhoz.

Megítélésem szerint Tisza István politikai pozíciójának leírásához akkor juthatunk közelebb, ha nem azt keressük, hogy milyen volt az általa képviselt konzervativizmus, hanem ha azt kérdezzük: milyen sajátosságokat mutat fel liberalizmusa a liberalizmus más variánsaihoz képest. Mert nemcsak különböző konzervativizmusok, hanem különböző liberalizmusok is voltak és vannak. Az „elitizmus” – vélem például Müller nyomán – a liberalizmushoz is kapcsolódhat, megkülönböztetve egymástól az „elitista” és a „demokratikus” liberalizmust. Miként nemcsak „szabadversenyessé” liberalizmus létezett, hanem „beavatkozó” is – lásd például a „jóléti társadalmakat”.⁸

Az „elitista” liberalizmus kétségtelenül különbözik a „demokratikus” liberalizmustól, ám – legalábbis ha a politikai tagoltság leírására szolgáló szavainknak valamiféle tartós jelentést tulajdonítunk – nem abban, hogy az előbbi „konzervatív” volna. Attól tartok, hogy a „liberális” és a „konzervatív” kombinációi nem hozhatnak létre a politikai tagoltság leírására alkalmas kategóriát vagy kategóriákat – feltéve persze, hogy valóban a leírásra, nem pedig érzelmi-politikai elkötelezettségünk, rokon- vagy ellenszenvünk kifejezésére használjuk e szavakat.

7. Utolsó példánk 1934-ből származik. Az elemzés Szekfű Gyula *Három nemzedékének* új kiadásához csatolt terjedelmes *Ötödik könyvén* alapul. Ez a konzervativizmus a szerző meghatározása alapján a „reformkonzervativizmus”.

Az „ötödik könyvben” – amely zárófejezetének címe: *Magyarabb magyarság felé* – egyfelől a Trianon után kialakult „neobarokk” társadalom és politika bírálatát végzi el, másfelől pedig programot ad: a „reformkonzervativizmus” – másik szóhasználata szerint a „kereszténydemokrácia” – programját.

Nézzük előbb a kritikát. Szekfű szerint a „neobarokk társadalom” politikai gyakorlata nem oldotta meg a magyar társadalom alapvető problémáit. Éppen ellenkezőleg: „A nagy szervezkedés, párt és társaságalapítás eredménye sem volt valamiféle szélesebb nemzeti egység kialakulása, hanem épp ellenkezőleg, a szétszakadozottság, a bomlás

⁸ Lásd Johann Baptist MÜLLER: *Liberalismus und Demokratie. Studien zum Verhältnis von Politik und Wirtschaft im Liberalismus*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1978.

szinte intézményes állandósága.” Az ok: a politikusok a „harmadik nemzedék” tagjai maradtak, akik nem tudták levetkezni „a nemzetről és államról táplált formalisztikus nézeteiket”, csupán „antiliberalis frazeológiát erőltettek magukra”. „[...] a harmadik nemzedék üres liberális retorikája nemhogy megszűnt volna, egyszerűen irányt változtatva, diametriálisan antiliberalissá válva tovább uralkodott a lelkeken.” A szegény emberekkel szembeni ressentiment, a dzsentri életforma, a tekintélytisztélet, az úri gondolkodásmódnak nemzeti mintaképként való feltüntetésén stb. alapuló neobarokk szemlélet, valamint azon szelekciós mechanizmus, amelynek következtében a külsődleges alkalmazkodás vált az előmenetel feltételévé, „a múltjukhoz nem ragaszkodó elemekből alakult vezető réteget” teremtett, amely „a folytonos változás, új és új alakulás bizonytalanságában tántorog és aligha alkalmas azon reformmunka elvégzésére, mely az ősi értékekből indul ki, és konzervatív, szerves átalakulásra törekszik”. Véggökövetgetése lesújtó: „Az egész neobarokk gondolkodás mindenre inkább képes, semhogy megindult folyamatokat erélyes marokkal megállásra kényszerítené, vagy pedig a nemzeti evolúciót veszélyeztető bajoknál mély vágással, operációval hozzon létre nyugalmi állapotot. A Széchenyi féle reform-konzervativizmusból a reform szót kiejtette szótárából, s mivel az, amit a neobarokk mindenképpen konzerválni akart, a harmadik nemzedék beteg öröksége volt, innen az a krízises helyzet, [...] melyben van állami és társadalmi életünk. Gyökeres változtatások megtételére alkalmas időket szalasztattunk el.”

Székfünek nemcsak a kritikája, hanem javaslata is „radikális” a szó ’gyökeres’, ’mélyreható’ értelmében, noha eszközválasztásban nem. Valóban gyökeres reformokat ajánl, mintegy versenyt futva az idővel, bepótolandó az elszalasztott lehetőséget.

Kiindulópontja: a nemzeti gondolkodás egységének megteremtése, egy olyan korszakban – ne felejtsük el, 1934-ben vagyunk – jelenik meg feladatként, amikor „az új nacionalizmus mindenütt nyájként egybetereli a nemzettagokat s belőlük erőszakkal is egységes nemzettestet ver össze”. Ő azonban a nemzeti egységet nem ezen a módon, sőt éppenséggel ezen „új nacionalizmus” ellenében kívánja megteremteni. Ennek útja: azon antinómiák „elosztatása”, amelyek az ember és ember közti érzelmi, anyagi, akaratbeli különbségeket fenntartják. A nemzeti egység politikája „nem kevesebbet foglal magában, mint szellemi, gazdasági és társadalmi életünk sok tekintetben gyökeres reformját”.

Lássunk mutatóban néhány példát az antinómiák „elosztatását” célzó reformokra.

A nagybirtokos és a mezőgazdasági munkás közti antinómiát az agrárproletariátus helyzetének alapvető megváltozása oszlathatja el, ha másként nem történhet meg, akár egy radikális birtokreform eszközével. A kérdés – írja – nem az, hogy gazdasági értelemben a nagybirtok vagy a kisbirtok hatékonyabb-e. A magántulajdon szentsége sem lehet akadály; a *Quadragesimo Annóra* hivatkozva mondja: mivel a tulajdonnak szociális kötelezettségei vannak, a közjó érdekében szabad a tulajdont korlátozni, jogszerű tehát az aktív birtokpolitika. „A vallásban gyökerező etika arra is módot ad az államnak – összegzi véleményét –, hogy olyan nagyfontosságú javakat, melyek magánkézen a közjót veszélyeztető, nagy gazdasági hatalmat képviselnek, köztulajdonba vehessen át.”

A zsidóság–magyarság antinómiáját is hasonló értékrend alapján oszlatná el. Először is a problémát átértelmezi. Kivonva a fajelmélet értelmezési keretéből, a „zsidókérdést”

egyfelől a „budapesti”, „nagyvárosi” és a helyesen felfogott nemzeti kultúra, másfelől a társadalom „kapitalista” és „nemkapitalista” szektorai között kialakult ellentét kérdéseként tárgyalja. Az előbbi ellentét feloldását – tudva-tudatlan megismételve Kemény Zsigmond érvelését – egy megújult, az európai, a népi és a nemzeti kultúra szintézisét adó kultúra megteremtésében látja (példái: Babits, Móricz, Bartók, Kodály stb.), az utóbbi esetében az állami beavatkozást ajánlja, a nagybirtok – mezőgazdasági munkás ellentét megoldására irányuló javaslatához hasonlóan. „Akárcsak a latifundiumok, a kapitalista termelés eszközei is azon nagyfontosságú javak közé tartoznak, melyek bizonyos esetekben magánkézen túlságosan nagy, a közjót esetleg veszélyeztető hatalmat képviselnek.” De – figyelmeztet azonnal – a beavatkozásnak vannak korlátai. „[...] dőreség volna bármely állam részéről, hogy saját kapitalizmusát megsemmisítse”. Nagy óvatosságot ajánl a „szellemi irányok raja” által képviselt megoldásokkal szemben, már csak azért is, mert nem lehet előre megmondani, mivé alakul a kapitalizmus. Éppen ezért nem szabad állami eszközökkel irányítani a kapitalizmus átalakulásának folyamatát. A gazdaság államosítása helyett a nagyvonalú szociális politikát ajánlja.

A szűkebb – etnikai, vallási – értelemben vett „zsidókérdést” csak egyetlen vonatkozásában tekinti politikai feladatnak: a bevándorlás korlátozásában. A többit a társadalmi folyamatokra bízna: egyfelől a cionizmusra, másfelől az asszimilációra. Ő nemcsak lehetségesnek, hanem kívánatosnak is tartja az utóbbit, a nemzeti egységet a magyar műveltségre és kultúrára, a politikai jogok kiterjesztésére, a szolidaritásra, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére alapozott „nagy-magyar koncepció” szerves részeként.

Egyszóval: a „magyarabb magyarság” programja társadalmi, kulturális és politikai program egyszersmind. Magában foglalja a parasztsággal és munkássággal való szolidaritást, e rétegek „nemzetbe emelését”, a demokratikus gondolkodás uralkodóvá válását, a parasztromantika, a „Volksgemeinschaft”, a neonacionalizmus, a fajelmélet, a „kis-magyar” út elutasítását. A „nagy-magyar” programot tehát, ami az antinómiák megszüntetését a humánus, a demokrácia, a nemzeti hagyomány és a keresztény etika alapján végzi el. Javaslati: a választójog kiterjesztése, egy új középosztály kialakulásának elősegítése és anyagi megerősítése, a nemzeti szellem kialakítása a nép és a történet, a hagyomány alapján, valamint a magyar hagyomány és a külföldi gyökerű kultúrintézmények közötti ellentét eltüntetése. Egyszóval: „Múlt és a jelen, nép és történet, hagyomány és változás, magaskultúra és népkultúra [...] szintézisének megteremtése.”

Saját összefoglalását idézve: „A nagymagyar út mélybe hatoló reformoknak, de egyúttal konzervativizmusnak az útja: mélyen beleágyazva a nemzeti hagyományokba és állandó, öntudatos kapcsolatban a múlt értékeivel. Ezek között elsősorban nemzeti klasszicizmusunk gondolatvilágából kell az új utat megépítenünk.” A követendő minta pedig a liberalizmus első nemzedékének tevékenysége: „A reformkonzervativizmusnak, vagy akár a konzervatív reformoknak sehol sem találjuk oly nemes kifejeződését és megvalósításait, mint amelyek nálunk a múlt század harmincas éveitől 67-ig érlelődtek és megszülettek.”⁹

⁹ Az idézetek az ötödik kiadásból valók (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938).

Legalábbis érdekes, hogy a „reformkonzervativizmus” a liberalizmus egyik változatában találja meg a követendő mintát. Igazolva mintegy Lothar Gall immáron négy évtizede megfogalmazott tételét, miszerint a kormányzó liberalizmus válságát követően a liberalizmus reneszánsza (ő a jóléti társadalmak liberális demokráciáira gondol) részben a szociáldemokrácia, részben a konzervativizmus liberális „penetrációja” révén történt meg, kezdődve a 20. század közbülső harmadában.¹⁰

*

Hét konzervativizmust – pontosabban hatot, mert Tisza István elitista liberalizmusát kivettük a sorból – kíséreltünk meg jelzésszerűen bemutatni. Hat konzervativizmust azon konzervativizmusok sorából, amelyek jelentősebb szerepet játszottak a magyar politikában és a politikai gondolkodásban, és valamilyen nézőpontból tekintve konzervatív politikai irányatként jelölhetünk meg. Láthattuk, az önmeghatározásuk igen nagymértékben, az ellenfelek által róluk megrajzolt kép jelentős mértékben különbözött. A történelmi emlékezetben, a történettudományban használt megnevezések pedig változékonyak és bizonytalanok.

Abban persze nincs semmi meglepő, hogy a három nézőpont eltérő jelentéseket eredményez. Aligha volna lehetséges, hogy egy politikai pozíció megjelölése során az önkép, az ellenségkép, illetve a közvetlen politikai konfliktusokban nem érintett, ebben az értelemben a kívülállónak tekinthető történész által a politikai tagoltság leírására alkotott definíció teljesen egybeessen. A kérdés inkább az, hogy található-e egyáltalán közös elem a különböző aspektusokból származó meghatározásokban. Továbbá: ha igen, el lehet-e jutni a közös sajátosságok összegzésével a konzervativizmus „lényegéhez”, meg lehet-e mondani, hogy mi is valójában a konzervativizmus mint politikai pozíció?

Talán igen, de attól tartok, az eredmény végtelenül lapos, semmitmondó lesz. Éppen úgy egyébként, mint a többi ún. nagy ideológia, a liberalizmus illetve a szocializmus esetében. De nemcsak ezért nem teszek kísérletet efféle következtetések levonására, hanem azért sem, mert a *politikai gondolkodás-történet* mint nézőpont és mint módszer erre nem ad lehetőséget. Összegzésként tehát nem mondhatok többet: konzervatív pártok, konzervatív politikai irányzatok léteztek Magyarország történetében, és e konzervativizmusok nem csupán más politikai irányzatoktól, de egymástól is igen jelentős mértékben különböztek. Olyannyira, hogy kontinuitás alig-alig mutatható ki közöttük, és meglehetősen ritka jelenség volt akár csak az is, hogy az egyik konzervativizmus egy korábban volt konzervativizmust őséneket tartsa, de legalább annak nevezze.

Ebből viszont nem az következik, hogy valójában nem is létezett, nem is létezhet Magyarországon konzervativizmus mint politikai pozíció. Láttuk, lehetséges volt mint önmeghatározás, lehetséges volt mint stigmatizáció. Voltak önképük szerint is konzervatív pártok, és voltak olyan politikai irányzatok, amelyeket ellenfelek konzervatívnak neveztek. A „konzervatív” jelentést hordozott mindkét esetben; csak éppen mást a használat

¹⁰ *Liberalismus*, szerk. és bev. Lothar Gall, Kiepenhauer & Witsch, Köln, 1976, Einleitung.

módja szerint, és mást a változó időben. Mondhatnánk, a „konzervativizmust” mindkét dimenzióban több ízben is újrafogalmazták. Beleértve a tradíciót is: hol ilyen, hol olyan politikai pozíció jelent meg „konzervatív” hagyományként. És ebben – vélem – nincs semmi meglepő. A politikai cselekvéshez kötődő gondolkodás – én ezt a gondolkodásmódot nevezem politikai gondolkodásnak – értelemszerűen ugyanis a mindenkori jelenhez kötődik és a jövőre, nem pedig a múltra irányul.¹¹

Azt viszont természetesen nem akarom kizárni, hogy lehetséges olyan nézőpont és olyan módszer is, amely a „mi a konzervativizmus?” kérdését a konkrét jelenségektől elszakítottan vizsgálja. Miért ne volna lehetséges e fogalomnak a politikai filozófia, a politikai tanok története, esetleg a politikai pszichológia kérdésfeltevései alapján történő vizsgálata? Miért ne volna lehetséges a „konzervatív” elkülönítése a „nem-konzervatív-tól” mint a „jó társadalomra” vonatkozó állítás, mint a hagyományokhoz való viszony, mint emberkép, mint a politikai valósághoz való sajátos viszony, attitűd, esetleg valamiféle sajátos mentalitás? Vagy mint a racionalizmussal szembeállított spontaneitás, a „konstruktív renddel” szembeállított „spontán rend” választása, és így tovább. Bizonyára lehetséges, már csak azért is, mert példák sokaságát találhatjuk rá. A politikai tanok története értelmében felfogott eszmetörténet is használhatja rendező elvként a konzervatív–liberális–szocialista meghatározásokat, hiszen miért ne volna összeállítható az egyes irányzatokra jellemző „szerzők és művek családfája”.¹²

Csak éppen attól tartok, hogy az így megalkotott definícióink alkalmatlannak bizonyulnak egy-egy valóban létezett – létező – politikai pozíció leírására (és persze megalkotására). Továbbá alkalmatlanok lesznek a politikai irányzatok osztályozására a szó mindkét értelmében. Arra is, hogy ezek alapján elvégezzük az egy-egy korszakban, egy-egy országban létező politikai pozíciók elkülönítését és leírását, és persze arra is, hogy leosztályozzuk, minősítsük, elhelyezzük őket valamiféle értékskálán.

¹¹ A problémához lásd SCHLETT István: *A magyar történelem a huszadik századi politikai gondolkodásban*, Századvég 2001. tavasz, 39–65.

¹² Vö. François FURET: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994, 167.